

Mis su nimi? – Nipitiri.

Asta Õim

Eesti kirjandusmuuseumi vanemteadur

Mis on tõrjevormel

Kõnekäändude seas on küllaltki selgepiiriline rühm pikemaid, sageli kahest või enamast lausest koosnevaid ütlusi, mille kohta kasutatakse eesti keeles termineid *pareerivad repliigid*, *reparteed*, *tõrjevormelid*, *tõrjuvad vastused* või *jutujätkud*. Näiteks:

Tere! – Mis su tere maksab?

Jõudu! – Kes teeb, see jõuab.

Tõrjevormelid on rajatud kahe isiku vastastikusele suhtlusele, kus väitele järgneb vastuväide ning sellises tekstis tekib nende vahel eelneva-järgneva suhe: ilma eelnevata ei ole järgnevat. Eelneva-järgneva suhe võib keeleliselt olla vormistatud kas kahekõnena, nt küsimuse-vastuse vormis: *Mis kell on? – Ratastega masin, pole laste mänguasi* või repliigina teemale, mida suhtluspartner eelnevalt rõhutas. Näiteks kui üks vestluses osaleja rõhutab oma jutus millegi olulisust sõnaga *peaasi*, siis teine osapool võib sellele reageerida repliigiga *Peaasi on müts*. Sellises suhtlussituatsioonis ei ole partnerid võrdsetel positsioonidel. Vastaja on küsija suhtes eelisolukorras.

Kujundlikkuse seisukohast on eelneva-järgneva suhtes kandev roll järgneval, eelnev sageli üksnes inspireerib järgnevat, on sellele tõukejõuks. Tõrjevormelikujuline dialoog erineb nn tavakeele dialoogist selle poolest, et dialoogi vastuspool põhineb esmajoones suhtlemisreeglite rikkumisel. Tõrjevormelite loomise mehhanism on üsna sarnane keerdküsimuste (*Milline koor ei laula? – Hapukoor*) moodustamise tehnoloogiale. Kummaski ei täideta järgmisi suhtlusreegleid: anda tõest infot, anda infot parasjagu nii palju kui vaja, anda ainult olulist infot ja anda infot parimal võimalikul viisil (vt selle kohta nt Grice 1991). Näiteks vastuses küsimusele *Kuhu sa lähed? – Sibula soo peale kurke korjama* ei täideta ühtki nimetatud suhtlemisreeglitest: info ei ole tõene (puudub reaalne objekt – Sibula sood pole olemas), info on

mitmel viisil ülepaisutatud (ebareaaalses asukohas toimub ebareaalne tegevus – kurkide korjamine, kuigi kurgid soo peal ei saa kasvada), kavalalt sõnastatud vastusega põigeldakse õigest vastusest kõrvale. Erinevalt kõnekäändude tuumosasse kuuluvatest väljenditest (*hammast ihuma, Egiptuse nuhtlus, kahe palja käega*), mille funktsioon on eeskätt üksikjuhu kujundlik iseloomustus, kujutavad tõrjevormelid endast traditsioonilist dialoogilist mängu, mis ei anna mingi olendi, asja, tegevuse, nähtuse sõnalist lühikirjeldust, vaid mille esmane ülesanne on kuulaja teadmiste kujundamine, kõneleja suhtumise väljendamine öeldavas s.o modaalne tähendus. Tõrjevormelite vastuspool on sisuliselt eitavalt markeeritud: dialoogi väitepooles öeldu lükatakse vastusega ümber, see seatakse kahtluse alla, seda tõrjutakse, sellest hiilitakse kõrvale vms. Eitav suhtumine on tõrjerepliikide puhul ainuvõimalik, sest jaatuse kui asjade loomuliku seisu korral jääks dialoogiline mäng ära.

Tõrjevormelite tekkemehhanismis kerkib esile enim lingvistiline aspekt (nt tuumsõna leksikaalsed suhted), sest nad on enamasti süntaktiliselt terviklikud laused ja kujundi põhiallikas on juba keeles kinnistunud.

Tõrjevormelite pragmaatilisest struktuurist

Tõrjevormeli¹ esmane ülesanne ei ole tähistamine, vaid – nagu lausele omane – teatamine, s.o kuulaja teadmiste kujundamine uue info lisamise, olemasoleva muutmise vm teel. Seega on tõrjevormelil just pragmaatiline funktsioon. Tõrjevormeli dialoogipooled seotakse teineteisega ühtse teema kaudu kas otseselt või esimese kõneakti situatsiooni osaliste rollide põhjal. Dialoogi teises kõneaktis mõtestatakse teema reeglina mingil viisil ümber, rikkudes konversatsiooni reegleid. Tõrjevormelid võib jagada üldjoontes nelja rühma.

1. Tõrjevormelid, mille väide, kõneakti esimene samm on nominatiivse funktsiooniga – teine samm, vastuväide, aga selle tõrje ehk rünne, sisuliselt väite kummutamine või eitamine, harvem õigustamine:

Tere! – Mis see sinu tere maksab? ~ Mis tere, viska parem rubla. ~ Pane tere tasku. ~ Tere, kui tahad!

---

¹ Siinse artikli tõrjevormelid pärinevad Eesti kõnekäändude ja fraseoloogismide andmebaasist.

*Süda on täis! – Kalla vajaka.
 Kihvt! – Kihvt on rotimürk.
 Paras! – Paras on parem kui pikk või lühike.
 Hea! – Oleks ta hea olnud, kass oleks ära söönud.
 Häbi! – Häbiga saab läbi, aga kui tuleb surmatõbi...*

Selle rühmaga haakuvad otsapidi ka sellised tõrjed, mille vastusega pööratakse ütleja sõnad tema enda kahjuks:

Loll! ~ Hull! ~ Siga! – Lolli käest ~ Hullu käest ~ Sea käest kuulen, et ma loll ~ hull, ~ siga olen.

Siga! – Kust sina, siga, tead, et mina siga olen.

Ma mõtlen... – Kalkun ka mõtles.

Proovi! – Mustlane proovis ka, sai seitse aastat.

Eitusvormilise väitega tõrjevormelite vastus on sageli absurdile rajatud õpetus, kuidas ütleja peaks toimima või võiks toimida:

Ei taha! – Taha ikka, ega ta tahmane ole.

Ei näe! – Kui ei näe, võta silm näppu.

Ei viitsi! – Kui ei viitsi, viska viisud maha.

Ei julge! – Kui ei julge, võta julk pihku.

Sageli ei olegi vastus sisuliselt absurdne, soovimatus tõeselt vastata vormistatakse osava tingimusena või võimalusena ning oodatav info jääb saamata:

Mis sa vahid? – Mis silme ees näha.

Mis sa tahad? – Seda, mis annad.

Tead? – Ei tea, enne kui räägid.

Näita! – Näitamine maksab raha.

Mis sul viga? – Viga ei ole, viga võib tulla.

2. Tõrjed, mille puhul ei ole tegemist mitte niivõrd dialoogiga kui esimese kõneakti teema osatamisega.

Kõige suurema rühma moodustavad siin *oleks*-repliigid, ka sinatamise ja teietamise, agatamise puhul vastatakse mitmeti:

Oleks on paha poiss.

Oleks mul küüned, roniks puu otsa.

Oleks tädil rattad, oleks omnibuss.

Oleks tädil till, oleks onu.

Sina sõitis Siberi sea seljas, aga teie tuli troskaga tagasi (kui vestluspartnerile ei meeldi sinatamine).

Teie teivas, meie roigas – kui saame aega, siis teeme aeda (kui vestluspartnerile ei meeldi teietamine).

Aga, aga, saba taga.

Piiga on mustlase siga (kui keegi nimetab tüdrukut piigaks).

Mida sa lambale panid, kui sa tallele panid (kui keegi kasutab keelendit tallele panema).

3. Tõrjed, mille väide, esimene kõneakt, sisaldab rünnet – teine kõneakt väljendab nõustumist või mittenõustumist ründega, olles samas omakorda vasturündeks. Väite ja vastuväite teema ei ole seejuures vastandatud nagu tavaliselt, vaid vastuväites seda hoopiski rõhutatakse või võimendatakse. Näiteks teretamata jätmise korral, mida peetakse väga halvaks kombeks ning sellepärast reageeritakse sellele järsult, väljendatakse oma pahameelt üsnagi robustses sõnastuses. Ootuspäraselt on ka vastus sellisele repliigile rohmakas:

Kas kellakaela siga vastu tuli? – Tuli küll, andsin topi heinugi ette, aga ise otsi üles!

Kas kellaga siga ~ emist ~ kultu nägid? – Miks ei näind, sinu eidega ~ emaga jäi tülitsema!

Kui sellises situatsioonis ei jääda vastusega rahule, korratakse rünnakut:

Kas kellaga orikat nägid ka? – Ei näind! – Sa ikka räägid, aga miks sa siis teretada ei mõista.

Kui tõrjevormeli esimene kõneakt sisaldab rünnet, siis käibib see sageli ka omaette väljendina, kommenteerimaks vastavat situatsiooni. Näiteks teretamata jätmise puhul küsitakse või konstateeritakse:

Kas tere jäi takka tulema või unustasid koju?

Kas Oti oinast või läti lammast nägid?

Kas sul on soe vesi haige hamba peal?

Must siga läheb müüda, ei oska rõhkidagi.

4. Tõrjed, mille väitesse on kodeeritud altvedamise tagamõttega käsk või palve, mida vastaja ei pruugi taibata, ning vastates sellele tõemeeli, osutub ta järgmises kõneaktis petetuks.

Siia kuuluvad improvisatoorsed *üttele*-algulised tõrjed:

Ütle lammas. – Lammas. – Sul on pikk purihammas.

Ütle hõövel. – Hõövel. – Su isa on röövel.

Ütle keda. – Keda. – Võta kelk ja veda.

Tõrjevormelite vormistruktuurist

Nagu eespool osutatud, on suuremal jaol tõrjevormelitel kas otseselt või kaudselt dialoogiline struktuur. Kahekõne võidakse vormistada omakorda mitmeti. Väitest lähtuvalt on kõige tüüpilisem struktuur kas küsimus–vastus või käsk/palve/keeld–vastus.

1. Küsituumalised tõrjevormelid: küsimus–vastus.

Küsituumaga märgitakse ära küsimuse mõjuala – lünk situatsioonis, mille sisukat täitmist vastajalt eeldatakse. Vastuses seevastu ei asendata küsituumaga sisuka moodustajaga, mis mahuks küsituumaga etteantud raamidesse, vaid rikutakse tahtlikult neid reegeleid.

Kui vastuses ongi küsituum asendatud täistähendusliku moodustajaga, siis ei kattu see üldjuhul küsimustuum üldkategoriaalse tähendusega. Enamasti on tõrjevastus elliptiline, küsituumavälist osa harilikult ei korrata. Suhtluse seisukohalt on küsija eesmärk mingi objektiivse info saamine, vastaja eesmärgiks on vastusest kõrvalpeõikamine, küsija alttõmbamine, lollitamine, segadusse ajamine, näägutamine vmt.

Enim kasutatavad küsisõnad on *mis*, *mida*, *miks*, *kus* (*kuhu*, *kust*), *millal*, nende omast tähendusavarust kitsendatakse sageli küsifraaside abil:

Mis? – *Kassi ~ musta mära tiss.*

Mis uudist? – *Juudi pruudist. ~ Siga tuli kuudist.*

Mis teed? – *Küsiijale persepulka.*

Mis asi see on? – *Asi on püksis.*

Mis tõid? – *Sitapotiga võid.*

Mis kell on? – *Sama palju kui eile samal ajal.*

Mida? – *Seda. ~ Tatirida.*

Miks? – *Sest koera nimi on Riks. ~ Viks.*

Kus sa oled? – *Oma naha sees ~ Metsas, kännu otsas.*

Kuhu lähed? – *Lolliks. ~ Mehele.*

Kust said? – Varga käest küsi, kust sai, ausa inimese käest küsi, kust ostsid.

Millal? – Kui siga läks üle silla.

Kuidas käsi käib? – Ühest käisest sisse, teisest välja.

Kas olen ees? – Ei ole, mul on kõht ees.

Kas kõht täis? – Küsija jagu vaja.

2. Kasklauselised tõrjevormelid. Kasklause ülesanne on väljendada käsku, palvet, üleskutset või nõuet. Käsutähenduses sisaldub taotlus, et käsu adressaat sündmuse teoks teeks. Tõrjevormelites seevastu käsu saaja pareerib, tõrjub selle teostamist. Käsu pareerimise tingimuseks on käsu imperatiivne vorm ning tegevussubjektiks tahtlikult toimiv inimene.

Palun! – Palutakse kirikus.

Anna! – Anna jäi Tartus trammi alla.

Ole ikka ristiinimene! – See on ristiinimene, kes teistele ristiks on.

Ära tee! – Härra tee läks mõisa poole.

Ära õienda! – Õiendatakse poti peal.

3. Hüüdlauseelised tõrjevormelid. Hüüdlause näitab, et lausega tähistatud sündmus on kõneleja jaoks tavanormi suhtes ootamatu või üllatav. Hüüd annab sündmusele üksnes emotiivse hinnangu. Hüüdfraasidest on sagedasemad:

Ai! – Ai on esimene armastus.

Noh! – Noh on norimisesõna.

Ah! – Ahv on puu otsas.

Soo! – Soo on tüüma maa.

Säh! – Öeldakse koerale.

Tõrjevormelite loomisvõtteid

Üldreegel on, et tõrjevormelite vastusrepliigid ei rajane kuigivõrd kujundlikul sõnakasutusel. Vastuse efekt, s.o küsija ummikusse ajamine saavutatakse põhiliselt keeleliste võtetega – seda eeskätt dialoogi esimese ja teise kõneakti sisuliste tuumade tähendusliku kokkusobimatusena. Tähenduslikult ootamatu või üksnes häälikulisel sarnasusel põhinev sõnakasutus tekitab mulje, et asju ei nimetata nende õigete nimedega. Oluline on see, et esimeses kõneaktis, väites leidub mingit omadust, tegevust vms märkiv sõna, mis assotsieerub mingite tunnuste poolest teises kõneaktis kasutatud sõnaga. Enamasti on vastus vormistatud nii, et tekib absurdne, vastandlik, hüperboolne sisu:

Kuhu ta jäi? – Sõi seepi, läks lõhki ja nüüd vahutab nurga taga.

Loomisvõtetelt võib tõrjevormelid jagada viide suuremasse rühma.

1. Riim kui tõrjevastuse alus. Riimi abil seotakse kõneaktide sõnad, millel ei ole mingisugust mõistelist seost, ühine on üksnes sõnade kõlaline sarnasus. Mida sisuliselt kokkusobimatamad on riimuvad sõnad, seda tugevam on dialoogi kõneaktide vastandus, mis omakorda tekitab kujundliku pildi. Kuna sellisel riimimisel, kus segunevad sõnade sarnane häälikuline kuju ja erinev tähendus, puuduvad reeglid, siis loob see soodsa pinnase improvisatsioonidele:

Mis sul asja? – Arule asja, karule kosja.

Mis viga? – Viis siga.

Kole. – Küll on tore.

Ei mitte! – Mitu titte.

Kesse oli? – Vana koli.

Aitäh! – Sant säh.

Must! – Must löö vastu ust.

Mis? – Kassi tiss.

Kuda? – Võta suuga muda.

Kas said aru? – Ei saand aru, sest väljas möllas maru.

2. Sõnadevahelistele leksikaalsete suhetele rajatud vastusrepliigid. Kõige sagedamini rakendatakse homonüümiat, antonüümiat ja polüseemiati. Dialoogi esimese kõneakti tuumsõna tähendust kasutatakse vastuses ootamatust vaatenurgast ja sellega saavutatakse tõrjeefekt. Tähenduste ebakõla seab küsija absurdsesse, koomilisse olukorda ning vastus toimib kujundlikult. Ühesõnaga, taoliste tõrjerepliikide loomisvõte seisneb sõnaga tähistatud referentide äravahetamises.

- 2.1. Homonüümial põhinevad repliigid. Homonüümia, eriti aga vormihomonüümia, on tõrjevastuste üks sagedasemaid loomisvõtteid:

Soo! – Soo on tüma maa.

Paras! – Paras on parem kui pikk või lühike.

Pane tähele! – Kus sa tähele paned, kui kuu vaatab peal (väljendverb tähele panema – nimisõna täht alaleütlevas käändes).

Häid pühi! – Pühi ise (mitmuse osastav nimisõnast pühad – verb pühkima käskivas kõneviisis).

Mõnikord homonüümiale rajatud vastuses vastavat tuumsõna enam ei korratagi:

Tule mu kõrva! – *Ma ei mahu* (*körva* – murdeline määrsõna ‘kõrvale’ – nimisõna *kõrv* sisseütlevas käändes).

No kuule! – *Mine ise* (tegusõna *kuulma* – nimisõna *kuu*).

Kust juua saab? – *Saab küll, võta ja lase* (proadverb *kust* – nimisõna *kusi*).

Tõrjevormelite suuline kasutus on soodus pinnas kvaasihomonüümide tekitamiseks, nende abil saavutatakse soovitud kommunikatiivne efekt. Küsimuses või väites sisalduv tavatähendusega sõna asendatakse vastuses häälduslikult ja/või kirjpildilt enam-vähem sarnase sõnaga, millel on hoopis teine tähendus. Näiteks, kui üks suhtluspartner kasutab oma jutus sõna *mu* ‘minu’, mis teist suhtluspoolt millegipärast häirib, siis võib ta sellele reageerida repliigiga *Muu on mõisa laudas ~ Muu on mõisas, latri vahel* (*muu* ‘lastekeeles lehm, veis’).

Ah? – *Ahv on puu otsas ~ Ahvidest me ei räägi.*

Ei noh! – *Eino on mu isa nimi jah.*

Häälduses on *ah* ja *ahv*, *ei noh* ja *eino* erinevus vaevu märgatav. Loomisvõtte põhineb sõna foneetilise kuju ja sisu ühtekuulumatusel.

2.2. Polüseemial rajanevate repliikide puhul lähtuvad dialoogipooled sisuliselt kandva sõna erinevatest tähendustest. Suhtlusreeglit rikub vastaja sellega, et mõtestab sama sõna tahtlikult mingis teises tähenduses.

Olen nõus. – *Missuguses?* (*nõu* ‘anum’ ja ‘nõuanne, soovitus’).

Palun! – *Palutakse kirikus* (*paluma* tähendused ‘küsima’ ja ‘palvetama’).

Oled sa valmis? – *Ma olen juba ... aastat valmis* (*valmis* ‘hakkamas’ ja ‘valmis tehtud’).

Sa oled sant inimene. – *Millal ma olen sinu käest kerjamas käinud* (*sant* ‘halb, kehv’ – *santima* ‘kerjama’).

2.3. Vastandtähendusel põhinevate repliikide loomisvõtte on analoogiline nendele repliikidele, mille aluseks on sõna mitmetähenduslikkus:

Kas teie pool kõik terved? – *Kes neid katki raius* (antonüümid *terve* – *katki*).

3. Soovitatav kommunikatiivne efekt saavutatakse tegelasnimega, mille tähendus viitab pilkavalt või muul viisil konkreetsele nimekandjale. Oma kogemuste ja teadmiste najal me saame sellistest repliikidest aru. Loomisvõtte põhineb sõnaga tähistatava tavareferendi ja sõna kui tähejärjendi (pärisnimi) äravahetamisel eeldusega, et küsija tähelepanu on vaikumisi sõna tähendusel. Eesti tõrjevormelites eksponeeritakse tegelasnimesid siiski suhteliselt vähe.

Imelik! – Imelik on Tootsi koolivend.

Eks! – Eks on pulli nimi.

4. Sõna struktuuri kordusel põhinevad repliigid. Koomiline kontrast põhineb kahe samakõlalise või häälikuliselt lähedase sõnaosise sisulisel ühitamatusel.

Kas oled üksi? – Ei pole üksi, püksid on ka.

Kas muidu saab? – Muidu ei saa muhkugi pähe.

Ühekorra oli. – Sest juba tükk maad kahekorra.

Kelle oma see on? – Kellamehe oma.

Lollakas! – Ms see loll seal lakas teeb?

Mis uudist? – Uuemad seljas, vanad kodu ahju taga.

5. Vastuse ebatavaline koomiline vm motiiv antakse metafoorselt. Tekkiv kujund on vähemasti üllatuslik, sageli ka võimatu:

Ma mõtlesin. – Kalkun ka mõtles, aga paljalt sittus.

See mu amet! – Vasika ristimine on su amet.

Kus mu koht on? – Sinu koht on kirikaias, kahe kivi vahel.

Mis sa ostsid? – Kolme kopika eest mis asja, kahe eest ei kedagi.

Mis külas süüa anti? – Kuke kässi ja oina ossi.

Jõudu! – Pane ukse kõrvale nurka.

Kuidas elad? – Ihu ja hingega!

Mõistagi ei esine üks loomepõhimõtte alati puhtal kujul, mõnikord on samasse vastusesse kaasatud õige mitu võtet korraga:

Vot saad! – Saad on vene keeli uiboaed (kõlaliselt ligilähedane verbi saama 1. pööre ja venekeelne cad 'õunaaed, puuviljaaed').

Kas keegi vastu ka tuli? – Sitikad ja satikad ja lutikad ja täid tulid mulle vastu ja vangutasid päid.

Hakkame minema! – Hakkame minema on ammugi läinud, nüüd pole muud kui lähme.

Kirjeldatud tõrjevastuste mudelite eeskujul improviseeritakse tihti, tuttava teksti malli järgi luuakse üha uusi ütlisi. Ilmekaks näiteks on rohked käekäigu ja kellaküsimise vastusevariandid.

Soovitusi edasilugemiseks

P. Grice, *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1991.

A. Õim, Tõrjevormelid kui kõnekäänuliik. – Paar sammukest XXIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2007, lk 117–138.

Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas. Koostanud A. Baran, A. Hussar, A. Õim, K. Õim. <http://www.folklore.ee/justkui>.

Mis see loll seal lakas teeb? Rahvalikke tõgamisi. Koostanud A. Hussar. Toimetanud A. Õim. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.

Tere, tere, teid ma tunnen. Soove, tervitusi, tänamisi. Koostanud A. Hussar. Toimetanud A. Õim. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.